

Den finländska filosofin åren 1200 - 1850

Vesa Oittinen

Filosofiundervisning lär ha förekommit redan i Åbo katedralskola på 1280-talet. Från och med 1300-talet var de flesta ämbetsmän inom kyrkan magistrar utbildade i Paris och deras utbildning torde ha innefattat en hel del skolastik. Bland de medeltida fragmenten av handskrifter som man funnit i Finland har det även påträffats en ansevärd mängd skolastiska verk. På basis av materialet har man har ändå inte tillräckligt kunnat identifiera finländska skolastiska filosofer. Först bland 1500-talets humanister och reformatorer kan man urskilja personer som även haft en filosofisk bildning med starka influenser från Wittenberg. Där hade det finska skriftspråkets skapare Mikael Agricola (1510–1557) studerat. Av hans renässanshumanistiska bibliotek har verk av Diogenes Laërtios och Aristoteles bevarats.

I Wittenberg försvarade även Marcus Henrici Helsingius år 1593 sin avhandling *De rationali humanis anima metaphysicae propositiones*; han alltså är den första finländaren som med säkerhet skrivit om ett filosofiskt ämne.

Från sekelskiftet mellan 1500- och 1600-talen känner man en mängd andra finländare som disputerat vid Tysklands protestantiska universitet. Beroende på hur man definierar en "filosof" kan Sigfrid Aronius Forsius (1550–1624), Gustav II Adolfs hovastrolog kanske benämnas som den första finländska filosofen: av hans verk *Physica* är handskriften det enda som bevarats. Det är en typisk naturfilosofisk renässansprodukt som även uppvisar intryck av Paracelsus läror.

Grundandet av Kungliga akademien i Åbo år 1640 medförde filosofins institutionalisering i Finland eftersom det stiftades två lärostolar i ämnet: logik och metafysik (teoretisk filosofi) samt praktisk filosofi som bland annat innefattade moral och historia. Den rådande riktningen under hela 1600-talet var nyaristotelismen, eller om man så vill den protestantiska skolastiken som hämtade sina auktoriteter från främst norra

Tysklands protestantiska universitet. Akademin i Åbo hade grundats främst för stormakten Sveriges bildningsbehov: dess mål var ingalunda att idka självständig vetenskaplig forskning eller att uppmuntra till nya tänkesätt utan att producera präster och ämbetsmän som riket så väl trängde. Detta präglade självklart den filosofi som idkades och som gärna underordnades teologin. Vad man officiellt strävade åt representeras väl av Enevald Svedonius år 1662 publicerade verk *Gymnasium capiendae rationis humanae* (Skolan för tyglandet av det mänskliga förnuftet). Verket bestod av "övningar" som vägleder i korrekt bruk av den filosofiska argumentation som behövdes i teologistudierna.

Descartes hade förvisso dött år 1650 i Stockholm, det vill säga helt i närheten. Descartes inverkan blev ändå marginell trots att den stadga som kung Karl XI utfärdade år 1689 till följd av striderna kring cartesianismen tillät frihet att filosofera (*libertas philosophandi*) inom vissa ramar. Merparten av professorerna under akademins första tid hade studerat i Holland där Descartes påverkan var stark, så att det knappast kan betvivlas att cartesianismen var känd i Åbo redan tidigt. Den nya filosofin berördes i många av periodens tidskrifter men ofta i avvisande och konservativ anda. Sålunda tog biskop Johannes Gezelius i sin år 1692 utkomna, omfattande presentation av de "filosofiska vetenskaperna", *Encyclopaedia synoptica*, ställning till Descartes kända sats *cogito ergo sum* och förnekade dess giltighet. Enligt Gezelius kunde *cogito*-satsen inte vara den första principen eftersom den förutsätter en allmännare princip "den som tänker, existerar" och är sålunda en härledd sats.

Typiskt nog steg oppositionen mot den av kyrkan understödda nyskolastiken i början inte bland fackfilosofer utan bland fysiker och medicinare. Under ledning av Peter Hahn, professorn i fysik åren 1683-1718 publicerades de första till cartesianismen välvilligt sinnade avhandlingarna, t. ex. *Discursus physiologicus de sensibus hominis* (1690; sannolikt skriven av respondent A. Lundius), som i enlighet med Descartes gör en skarp åtskillnad mellan själen och kroppen och granskar kroppen som en rent fysiologisk mekanism. Avhandlingens illustrationer bestod av kopior från Descartes *Optik*. Även Bacon blev föremål för ökat intresse under stormaktstidens slut.

1600-talets kanske största prestationer inom den akademiska finländska filosofin hittar man inom logiken. Redan den första professorn i filosofi vid akademien Nicolaus Nycopensis – han var född i Sverige och påverkad av ramismen – publicerade från och med 1640-talet flitigt avhandlingar i logik. Stormaktstidens kändaste finländska logiker var ändå Andreas Thuronius, född i Tavastkyro år 1632. På den mäktiga kansler Per Brahes rekommendation – man kunde även tala om påtryckning – utnämndes han till professor i logik och metafysik år 1657. Hans huvudverk är den 850-sidiga *Institutiones logicae* (1654), en nog så stor prestation under den tidens förhållanden. Verket är ändå inte särskilt originellt utan behandlar logik i Aristoteles och Ramus anda. Verket efterföljdes senare (1664) av en likartad handbok i professurens andra ämne *Compendium metaphysicum*. Thuronius tycks även ha varit uppskattad som föreläsare och organisatör av disputationsövningar, att döma av att han hedrades med titeln *disputator subtilis*. Thuronius dog ung vid bara 32 års ålder men hans arbete upptogs inom logiken av Jacobus Flachsenius som även publicerade det omfattande, över tusen sidiga verket *Compendium logicum* (1678). Även Flachsenius nämnde Descartes men ansåg att Gassendi redan hade vederlagt Descartes läror.

Inom den tidiga akademins praktiska filosofi var den mest betydelsefulla gestalten Mikael Wexonius (senare adlad till Gyllenstolpe), en flitig skribent vars filosofiska verk i första hand behandlade etik och politik. Förutom den aristoteliska traditionen och Melanchton stödde Wexonius sig på bl.a. Hugo Grotius. Hans huvudverk inom etiken kan anses vara *Collegium ethicum* som först utkom som en serie avhandlingar (1649, ny utgåva i bokform 1655). I den framställs lyckan, *eudaimonia*, i mycket traditionell aristotelisk anda som den främsta dygden. Dygd överlag definieras som att följa den gyllene medelvägen. I statslära publicerade Wexonius år 1646 verket *Politica praecepta* (ny utgåva 1657). I den strävar Wexonius att tillämpa sina politiska teorier på Sverige: den bästa regeringsformen anser han vara begränsad monarki. Dessutom gör han en åtskillnad mellan två grupper undersåtar. Medan de omedelbara undersåtarna direkt lyder under kungamakten är adelns undersåtar endast indirekt

underställda statsmakten. Det berättas att teorin irriterade Karl X Gustav till den grad att han slängde boken i väggen.

1700-talet: wolffianism och nyttofilosofi

Det stora nordiska kriget fick akademins verksamhet att avstanna för några år. Efter fredslutet år 1722 hade den nyupptagna undervisningen i filosofi en tydligt förändrad karaktär. 1600-talets aristotelianism som var tjudrad i en sträng ortodoxi höll redan i början av 1700-talet att råka i en kris och när det politiska klimatet förändrades var det lätt för nya tendenser från Mellaneuropa att bryta in. Särskilt Christian Wolffs (1679–1754) inflytande var kännbart. Wolff hade först verkat i Halle och senare i Marburg. Wolffianismen präglade under hela den första halvan av 1700-talet den filosofi som bedrevs vid akedemin i Åbo. Wolff har ofta ansetts vara Leibniz efterföljare men en sådan karakteristik är inte helt träffande. Hans filosofi var en rationalism i upplysningens anda. Filosofin ansågs till den grad vara en form av vetenskap att wolffianismen t. o. m. kan kallas ett slags tidig scientism. Trots sitt torra "matematiska" framställningssätt var wolffianismen sin tids modofilosofi i Tyskland, Norden och Ryssland. I Ryssland försökte Peter den store, dock utan resultat, locka Wolff att bli prefekt för den vetenskapsakademi som han grundade.

Den utan tvekan intressantaste gestalten bland Åbo-wolffianerna var Johan Welin, som år 1732 blev adjunkt för den filosofiska fakulteten. År 1735 sökte Welin professuren i filosofi, efter att den tidigare innehavaren avlidit. Samma år sammansatte han avhandlingen *De nexu et connubio logicae cum mathesi* som var skriven helt i Wolffs anda och citerade denne idogt. Men Welin hade redan hunnit få ett rykte som radikal, och tjänsten gavs åt en annan. När de finländska förhållandena visade sig vara för trånga företog Welin en lång utlandsresa - först till Marburg där han år 1737 studerade för själva mästaren, det vill säga Wolff. När han hörde att professuren vid akademien i Åbo åter var ledig sökte han tjänsten på nytt och bad Wolff skriva en rekommendation till universitetets kansler greve Creuz. Denna åtgärd bet och Welin utnämndes nu till professor i Åbo. Han återvände ändå inte till Finland, utan bad om tjänsteledighet och åkte först till

London (1740–1741) och därifrån vidare till Paris där han omkom i en brand. Welins liv har först under de senaste åren studerats. Det har visat sig att hans relationer till kända lärda var synnerligen mångsidiga. Han hade kontakt med bland annat Londons Royal Society och blev dess första finländska medlem.

Om Welin var ett stjärnskott till geni i den inhemska wolffianismens historia så representerar den i Göteborg födda skotskättlingen Carl Mesterton riktningens normalparadigm. Efter att 1745 ha disputerat på temat *De principii rationis sufficientis adplicatione* fick han den av Welin efterlämnade lärostolen. Under sin tid som professor hann han publicera nästan hundra dissertationer på logikens, ontologins, psykologins och den naturliga teologins områden. Han behandlade alla områden på Wolffs manér även om han också tagit intryck av den lundensiske filosofen Anders Rydelius som företrädde en annan tradition i rationalistisk metafysik än Wolff. Enligt Mesterton beskriver metafysiken varats allmännaste principer och är därför den första av vetenskaper: det är filosofins uppgift att påvisa de principer som möjliggör tingens existens – med andra ord deras tillräckliga grund (*ratio sufficiens*). Detta allt helt enligt den ortodoxa wolffianismen. Även Mestertons inledningar i filosofin såsom *Ontologia seu philosophia prima* (1766) eller *Logica contracta* (1763) begegnar sig av en wolffiansk indelningsprincip i olika områden. Mesterton behandlade även den så kallade naturliga teologin – just på detta område kan Wolffs upplysningsanda och oppositionsställning till den traditionella religionen skönjas eftersom *theologia naturalis* strävade efter kunskap om Gud med hjälp av förnuftet oberoende av uppenbarelsen.

Till Mestertons efterföljare år 1767 som professor i logik och metafysik valdes Jacob Haartman, Johan Haartmans son (de lärda rekryterades under denna tid ofta ur akademiska släkter vars representanter i flera släktled kunde inneha samma lärostol). Under sin korta tjänsteperiod – år 1770 flyttade han till teologiska fakulteten och utnämndes år 1776 till Åbo biskop – nöjde han sig med att föreläsa i logik, ontologi och psykologi. Han stödde sig på den kända wolffianen Nils Wallerius kompendier. Haartmans efterföljare Wilhelm Nääf (professor i logik 1770–1779) samt Olof Schalberg (professor 1779–1804) fortsatte den

wolffianska traditionen utan att tillföra den något särskilt nytt; Schalberg, som i trettio år föreläste utgående från samma wolffianska kompendier ansågs allmänt under sin sista tid vara en anakronism.

Inom den praktiska filosofin kan Algot Scarin, som var ämnets professor åren 1722–1761, inte förbises. Visserligen var historia en del av ämnet och Scarins produktion hörde huvudsakligen dit, men han föreläste även i moralfilosofi, samt om natur- och statsrätt. Scarins viktigaste samhällsfilosofiska auktoritet var Samuel Pufendorf (1632–1694). Denna tyska, även i Sverige verksamma natur- och statsrättsteoretikerns ställning var stark hos oss ända långt in på 1700-talet och många studentgenerationer fick bekanta sig med hans verk. Det var politiska orsaker till detta: under frihetstiden åberopades hans teorier för att legitimera regeringsformen som stadfäste ståndernas välde: staten, lärde Pufendorf, baserar sig på ett kontrakt mellan regeringen och folket och statsformen behöver därför inte uttryckligen vara monarkistisk. Då Scarin under läsåret 1729/1730 inledde sina föreläsningar i politik, refererade han till detta nya politiska system som i Sverige trätt i kraft i stället för enväldet och som krävde att förhållandet mellan kungamakt och frihet måste granskas på ett nytt sätt. Scarin efterträddes av Johan Bilmark (professor från år 1761 till sin död år 1801) som publicerade det största antalet avhandlingar någonsin vid akademien, 232 stycken. Av dem behandlade visserligen den största delen historia och i samhällsfilosofin höll Bilmark sig till Pufendorf, liksom sin föregångare.

Wolffianismens hegemonin bröts kring 1700-talets mitt. Både i Tyskland och i Norden ersattes den med den engelska empirismen och *common sense*-filosofin – John Lockes, David Humes och Adam Fergusons tankar blev vid denna tidpunkt kända på kontinenten. Däremot tycks de franska upplysningsfilosofernas inflytande i Sverige mera ha inskränkt sig till hovkretsen. Den empiristiska filosofi som ersatte wolffianismen var i sig ganska eklektisk. En viktig skillnad till wolffianismen var ändå att den nya filosofin inte enbart riktade sig till de akademiska kretsarna och de lärda utan till en bredare publik. I Tyskland kallades den följaktligen för *Popularphilosophie*. Immanuel Kant, själv en samtida vittne

till den här förändringen i sättet att filosofera, beskrev den som en övergång från den gamla skolfilosofin till en ny filosofi "*in sensu cosmico*", dvs. "i hänseende till världsmedborgaren". Det här paradigmskiftet i det filosofiska tänkandet återspeglade den europeiska upplysningens inträdde i ett nytt skede, där upplysningstänkandet nådde allt bredare samhällsskikt och den moderna offentlighetens första former började ta gestalt.

Vid akademins märkets brytningen ännu inte på 1750-talet men den första stöten mot wolffianismen som dominerade den svenska universitetsvärlden gavs av finlandssborne Peter Forsskål (1732–1763). Forsskål studerade först i Uppsala under ledning av Linné, flyttade sedan till Göttingen där han under den kända teologen och orientalisterna J. D. Michaels presidium publicerade den synnerligen intressanta och betydelsefulla avhandlingen *Dubia de principiis philosophiae recentioris*. Den "senaste tidens filosofi" (*philosophia recentior*) vars principer Forsskål går in på att granska är wolffianismen och den vilar på två fundament, den så kallade motsägelseprincipen och den tillräckliga grundens princip. Enligt Forsskål är ingendera primär och ger inte den säkerhet vid handen som wolffianerna påstått. Hans argumentation är radikalt empiriskt: trots att det vore korrekt att vi inte kan tvivla på motsägelseprincipen följer därav inte att denna lag är viss utan endast att den för oss ter sig som otvivelaktig. Forsskåls skepticism verkar på denna punkt till och med vara djupare än David Humes.

Med sin doktorsavhandling utmanade Forsskål sina landsmän och tycks särskilt ha irriterat den inflytelserike Uppsalaprofessorn Nils Wallerius. Men ännu en större skandal följde. Efter att ha återvänt till Sverige försökte Forsskål, dock utan resultat, ge ut en latinsk avhandling om medborgarrättigheter; den förbjöds eftersom dess innehåll ansågs stå i konflikt med det då regerande hattpartiets politik. Upprörd publicerade Forsskål avhandlingen i svensk översättning som *Tänkar om Borgerliga Friheten* (1759) där han kritiserar ständernas välde och utgående från sin egen frihetsteori krävde fullständig yttrandefrihet. Pamfletten konfiskerades naturligtvis omedelbart och Forsskål, som förlorat alla möjligheter till en akademisk karriär i sitt hemland, gick i Danmarks tjänst. Han rekryterades snart som deltagare i en

forskningsresa till Jemen. Resans påfrestningar var för hårda för Forsskål och han avled i Jemen år 1763.

Precis som under det föregående seklet då cartesianismen införlivades i den akademiska världen av andra än egentliga filosofer uttrycktes kritik mot wolffianismen och behovet av empiri i början av 1700-talet i främsta led av historiker och naturforskare. Redan under Wolffs livstid var den främsta konkurrenten till hans läror i Tyskland Cristian Thomasius eklektiska och empirismvänliga riktning. I Norden och Finland fanns det parallella fenomen. Den nya forskningen har särskilt betonat Henrik Hassels betydelse. Hassel, som från år 1728 innehade en professur i värtalighet (*eloquentia*) i Åbo, skötte sin tjänst i nästan ett halvt århundrade, publicerade 125 avhandlingar och var överlag en betydelsefull bakgrundsgestalt vid akademien. Redan Porthan konstaterade i sitt minnestal att Hassel medvetet försökt motarbeta wolffianismens inflytande vid akademien. Hassels egna filosofiska uppfattning är ändå svår att definiera exakt eftersom han lär ha givit respondenterna relativt fria händer i de avhandlingar som han ledde. Emellertid kan man lyfta fram Nicolaus Tammelins avhandling *De fabulis philosophorum* som kraftigt tog ställning för empirismen. Författaren åberopade Bacon som stöd för den empiriska forskningen i egenskap av naturvetenskapens fundament och förkastade metafysiken, vilken enligt honom ingenting annat var än filosofisk fabulation.

Av samma åsikt som Hassel var även professorn i fysik (från 1738) och senare biskopen i Åbo Johan Browallius som försvarade experimentell naturvetenskap och även i politikens teori byggde på empiristen Locke. Likaså Browallius efterträdare Karl Fredrik Mennander (professor i fysik 1746, Åbo biskop 1757, ärkebiskopen i Uppsala 1775) som i sin installationsföreläsning för professuren kritiserade Aristoteles för att ha blandat metafysik i fysiken. Både Browallius och Mennander var stridbara hattar och anhängare av frihetstidens statsskick - särskilt Browallius minns man nuförtiden för hans promemoria där han konstaterade att redan tanken att ständerna kan ha fel är grundlagsvidrig - och den empirism och experimentella naturvetenskap som de förespråkade rimmade väl med det regerande hattpartiets merkantilistiska ideologi. Vetenskapens uppgift ansågs vara att skapa ekonomisk

nytta för riket. Synpunkten poängterades så kraftigt vid akademien i Åbo att frihetstidens slutskede har kallats "nyttans tidevarv" – det är betecknande att professuren i poetik år 1747 fick vika för en lärostol i ekonomi som ansågs vara nyttigare.

Porthans tid och Kants utmaning

Henrik Gabriel Porthan, Hassels efterföljare som professor i vältalighet (från år 1777 till sin död 1804) är en av de viktigaste gestalterna i Finlands kulturliv under 1700-talet. Århundradets slut har helt skäligen kallats "Porthans tid". Benämningen borde ändå inte dölja det faktum att Porthans aktivitet var en tillämpning av den allmänneuropeiska upplysningens idéer för svenska och finska förhållanden. Porthans filosofiska tänkande har inte – överraskande nog – studerats noggrant men hans närmaste utländska referensgrupp har helt tydligt varit den tyska nyhumanismen och Popularphilosophie. Ett par år efter professorsutnämningen (1779) företog Porthan en lång utlandsresa som även blev hans enda. Den gick till Danmark och Tyskland. I Berlin etablerade han kontakter med den kända upplysningvänliga förläggaren och författaren Friedrich Christian Nicolai samt med filosofen Moses Mendelssohn; i Göttingen bekantade han sig med den nya riktningen inom historieforskning som uppstått tack vare A. L. Schlözer.

Den långa utlandsresan påverkade radikalt Porthans tänkande och fick honom att överge sin wolffianism till förmån för ett modernare, mer empiriskt forskningsgrepp. Porthan var en mångsidig påverkare vars viktigaste insatser, ur dagens perspektiv, ligger i studiet av Finlands historia och folkdiktning. Men han föreläste och publicerade avhandlingar även inom estetik, arkeologi, klassisk filologi, psykologi, logik och praktisk filosofi samt till och med i naturlig teologi. De viktigaste intrycken fick Porthan förutom från den tyska nyhumanismen (Winckelmann, Ernesti, Baumgarten, Sulzer, Mendelssohn) från den engelska empirismen, i mindre grad den franska upplysningsfilosofin trots att Porthan i förbifarten i sin brevväxling berömmar t.ex. Helvétius eudaimonism.

Likt sina förebilder de tyska populärfilosoferna var Porthan ingen särskilt originell tänkare i filosofin. Han gillade inte den äldre wolffianska skollärdomen utan var ahängare av den filosofiuppfattning som slog i genom vid upplysningstidens höjdpunkt: filosofi är en aktivitet som har en anknytning till offentligheten i det medborgerliga samhället och uppfostran av medborgarna. I detta avseende kan Sveriges akademis sekreterare Nils von Rosenstein räknas till hans närmaste bundsförvanter. Porthan korresponderade med Rosenstein vars programmatiska *Försök til en afhandling om uplysningen* (presenterad 1789, tryckt 1793) som reflekterar Lockes och de franska encyklopedisternas ideal är den svenska upplysningens kanske mest betydelsefulla verk.

Antalet avhandlingar som publicerats under ledning av Porthan överskrider 200. Många behandlar typiska teman för den populärfilosofiska upplysningen, som t.ex. *De praejudiciis* (1781) och *De praejudiciis amovendis* (1785) om fördomar och sätt att övervinna dem, eller *De spectris* (1795) och *De vi cognitionis physicae ad superstitionem minuendam* (1798), hur man med vetenskaplig information övervinner vidskepelsen. *An miracula sint divinae missionis criteria?* (1789) ifrågasätter kyrkans lära om undren och fördömer de häxprocesser som under Karl den XI inleddes i Sverige. Även sådana under 1700-talets slut trendiga mystiska läror såsom animalisk magnetism och swedenborgianismen stöter i Porthan på fast motstånd. Den engelska *common sense*- filosofins påverkan syns tydligt i avhandlingarna på psykologins område (t.ex. *De sympathia animorum humanorum* I–II, 1778, 1780) och i sina dissertationer i estetik bygger Porthan förutom på Sulzer även på Henry Homes tankar. Avhandlingen från år 1788 *De obligatione civis ad capessendam reipublicae* (Om medborgarnas rätt att ta del av statens angelägenheter) är intressant eftersom Porthan indirekt men klart tar ställning för Gustav III mot Anjala-förbundet. Staten, skriver han, bygger på medborgarnas ömsesidiga kontrakt, varav följer att de även är skyldiga att tillsammans försvara sitt fosterland.

Om den av Porthan företrädde populärfilosofiska upplysningen efter 1700-talets mitt övertagit wolffianismens plats i den akademiska världen, steg Kants kritiska filosofi fram som den nya utmanaren på 1790-talet. Porthan var från första början avogt inställd till

den nya läran vars anhängare i Uppsala med sin radikalism rönt uppmärksamhet i regeringens ögon. I maj 1795 kommenterar Porthan surt Kants filosofi i ett brev till sin vän, juristen Calonius:

"...dess mysterieusea språk och egna Terminologie, som blott adepti kunna förstå, har mig derifrån] utestängt och jag är för gammal, at numera derpå spilla tid och möda, häldst jag tror mig med min förra Philosophie komma skäl[ige]n tillrätta [...] Så at jag illa fruktar, att denna brusande entusiasme för Kantianismen skal hafva samma öde som den fordna för Cartesianismen och för Wolffianismen, näml[igen] sedan den stojat sin tid, gå öfver, tystna och å sido läggas".

Snart började Porthan ändå aktivt kämpa mot Kants inflytande som han kritiserade både i sina föreläsningar och i sina avhandlingar. Enbart år 1798 publicerade han tre dissertationer mot Kant varav en typiskt nog bar namnet *De obscuritate orationis* (Om oklart språkbruk) och som försökte visa att kantianismen inte duger till den "filosofi för världsmedborgare" som var upplysningens ideal. En dylik avvisande hållning till Kant som ansågs motarbeta upplysningen var typisk hos de flesta populärfilosofer. Bland de s.k. populärfilosoferna i Tyskland grundades till och med särskilda tidskrifter för att bekämpa Kants inflytande. En av den här kampens koryféer, den berlinske bokhandlaren Fr. Chr. Nicolai skickade år 1799 några mot Kant riktade pamfletter till Porthan som han ansåg vara sin bundsförvant.

Trots Porthan fick den nya filosofin anhängare t.o.m. i hans närmaste krets, då hans favoritelev Frans Michael Franzén, senare en berömd poet, återvände från Uppsala som omvänd kantian och publicerade de första disputationerna i kantiansk anda i Åbo 1798. I dessa togs det ställning till striden mellan poeten Carl Gustaf Leopold och den kantianska Uppsalaprofessorn Daniel Boëthius och Kants tolkning av sedelagen försvarades. Franzéns intresse för Kant varade ändå inte länge. Till en början hade han anammat den nya filosofin eftersom han såg i den en motkraft mot upplysningens nyttomoral och eudaimonism. Snart gick det ändå upp

för Franzén att även Kants filosofi grundar moralen på enbart en subjektiv övertygelse. År 1803 publicerade han i *Åbo Tidning* dikten *Tviflaren* som tar avstånd från Kant. Enligt Franzén lärde Kants lära att "jord, himmel, allt hvad skön, utom sig, själen drömmer,/ är hennes spel, hon sjelf är i en syn blott till" – alltså är allt enbart själens lek utan verklighet utanför subjektet.

Antagligen blev Franzéns inställning till Kant och hans anhängare negativ även på grund av att Fichte år 1799 på ett skandalöst sätt blev anklagad för ateism och avsatt från sin professur vid universitet i Jena. Anders Johan Lagus (professor i logik och metafysik från 1804, professor i praktisk filosofi efter Franzén från och med år 1812) visade sig däremot vara en fastare kantian. Redan i sin ansökningsavhandling *Immanuel Kantis de tempore doctrina* (1804) – där han granskade Kants lära om tiden som en form av apriorisk åskådning – verkade han välbekant med grundtankarna hos mästaren från Königsberg. Senare, under ryska tiden, profilerade sig Lagus främst som universitetspolitiker men publicerade även kantianska avhandlingar bl. a. i teologi.

Periodens intressantaste filosof är ändå den tidigt avlidne Gabriel Israel Hartman (1776–1809) som utan framgång sökte professuren år 1804 och var tvungen att försörja sig i de dåligt avlönade ämbeten av docent och bibliotekarie. Han var även redaktör för *Åbo Tidning* och grundade en pojkskola som hade ett gott rykte men som inte förde med sig några stora inkomster. Hartman har sagts vara den första och kanske enda finländska filosof som utvecklat ett eget system. Systemet framförs i *Kunskapslära I–II* (1807, 1808, det tredje bandet hann aldrig utkomma). Hartmans system har påverkats av den diskussion som dåförtiden fördes i Tyskland kring Kant och den efterkantianska transcendentalfilosofin. Det har vissa drag som påminner om Kants efterföljare Karl Leonhard Reinholds elementärfilosofi som utvecklades på 1790-talet. Liksom Reinhold börjar Hartman från "medvetandets faktum" där det står att finna en trefald av subjekt, föreställning och objekt. Å andra sidan presenterar

Hartman medvetet sitt system som en motpol till Kants lära som han ansåg vara idealistisk, och försökte att bibehålla den äldre upplysningrationalismens resultat i sitt system. En av hans grundteser var att Jaget – i motsats till Kants eller Fichtes *Ich* – är ett "ting i sig" av vilket vi trots allt får kunskap om när det framträder i vårt eget medvetande. Denna Jagets realitet är även en garant för yttervärldens reella existens.

Hartmans verksamhet har under senare tid fått ytterligare belysning när Georg Henrik von Wright lyckades spåra Hartmans manuskript i Rysslands statsbiblioteks samlingar som man trodde att hade gått förlorade: bl.a. en omfattande text med rubriken *Bestämmelse läran* som innehåller Hartmans praktiska filosofi. Manuskripten hade hamnat i Ryssland redan i början av 1800-talet då en av Hartmans elever vid namn Karl Sederholm flyttat dit. Forskningen i det omfattande materialet är ännu på hälft men nya intressanta nyanser i den tidiga finländska filosofin är att vänta.

Från år 1809

Finlands införlivande med Ryssland var ett hårt slag för Sverige och ledde även till stora förändringar i det andliga klimatet. Strömningar som tills dess varit i opposition steg fram under 1810–1820-talen och den svenska akademiska och litterära världen formligen kastade sig i famnen på romantiken och Schelling. I Finland var det däremot typiskt att en dylik förändring inte tog fart utan man fortsatte i upplysningens och nyhumanismens spår: Porthans arv var fast rotat i det finländska bildningsklimatet.

Kantianismens gradvisa brytning kan granskas i Fredrik Bergboms (1785–1830, docent i teoretisk filosofi 1811, professor i logik och metafysik fr. o. m. 1823) produktion. Bergbom som dog relativt ung publicerade en del relativt intressanta avhandlingar. Den första är den år 1810 utkomna *De repraesentatione originaria* vars praeses var Lagus: att Bergbom är författaren kan skönjas enbart på basis av stilen men är dock säkert. I sin doktorsavhandling försvarar Bergbom Kants efterföljare Jacob Sigismund Becks lära som i facklitteraturen vanligtvis kallas *Standpunktlehre* och som innebar ett steg från Kants ursprungliga lära mot en senare

transcendentalfilosofi. Från det material som akademiska dissertationer ger kan man följa hur Bergbom gradvis lösgör sig från Kant mot en främst Schellinginfluerad transcendentalfilosofi.

Vid sidan om Lagus och Bergbom höll även Gabriel Palander, professor i teoretisk filosofi från och med år 1814 och ursprungligen matematiker, föreläsningar utgående från Kants olika verk. Palander dog visserligen redan 1821 och hann därför inte få särskilt stort inflytande. Likaså bedrev den år 1812 tillsatta professorn i historia Johan Henrik Avellan i sin tidiga produktion Kant-influerad estetik och pedagogik. Han publicerade redan 1802 en avhandling där det skönas väsen granskades med Kants *Kritik der Urteilskraft* som utgångspunkt. Avellan höll sig ändå inte till Kant utan genomgick hela skalan av den klassiska tyska filosofins system. På äldre dar publicerade han även en serie hegelianska avhandlingar.

Om Schellings och Fichets läror aldrig emottogs entusiastiskt i Finland så var Hegels framgång desto mer spektakulär. När Hegels samlade verk *Vereinsausgabe* genast efter filosofens död började publiceras beställde Wasenius bokhandel i Helsingfors det största partiet – över 40 stycken – utanför de tyska länderna. Redan docent J. M. Sundwall verkar ha föreläst om Hegel i början av 1820-talet men det var Johan Jacob Tengström, professor i filosofi efter Bergbom från och med 1830 (i de nya statuterna från år 1828 för universitetet som flyttats från Åbo till Helsingfors hade de två professurerna slagits ihop), som egentligen introducerade Hegel i Finland. Tengström bekantade sig med Hegel under sin långa utlandsresa 1817–1819 och baserade sina föreläsningar på den berlinska mästarens läror. Tengström publicerade själv knappt något men hans elev Johan Vilhelm Snellmans (1806–1881) produktion är desto betydelsefullare. Snellman har till och med kallats Finlands nationalfilosof. I början av sin verksamhet åtnjöt Snellman ingen popularitet från de makthavandes sida. Nikolai I auktoritära styre sträckte sig även till storfurstendömet Finland vars ledande tjänstemän höll Snellman för en misstänkt radikal. Eftersom möjligheterna till en akademisk karriär i Finland verkade dåliga vistades Snellman långa perioder utomlands, först i Sverige där han arbetade som journalist och deltog i den politiskt viktiga s. k. Strauss-debatten kring dennes bok om Jesu liv. 1842 erhöll

Snellman doktorsgraden vid Tübingens universitet med avhandlingen *Versuch einer speculativen Entwicklung der Idee der Persönlichkeit*. Även den berörde aktuella samtalsämnen bland Tysklands unghегelianer. Följande år publicerade Snellman i Stockholm verket *Läran om staten*, där den hegelianska jargongen inte är så iögonenfallande som i tidigare arbeten. Reseskildringen *Tyskland* är ett intressant dokument om 1840-talets Tyskland där Snellman träffade många av tidens betydande kulturpersonligheter och tänkare. Han besökte till och med unghегelianernas berömda *Doktorklub* i Berlin. När Snellman återvände till Finland kände han av att de maktavande fortfarande förhöll sig avogt till honom och han fick försöka försörja sig som fri journalist. Tidningen *Saima* och tidskriften *Litteraturbladet* är milstolpar i den finländska journalismens historia: deras betydelse för uppkomsten av det moderna samhällslivet var märkbar.

Efter att Tengström blivit pensionerad 1848 sökte Snellman, som allmänt ansågs vara självskriven som den följande professorn, tjänsten men fick den inte på grund av politiska skäl. Till professor valdes istället Germund Fredrik Aminoff som stöddes av regeringen. Genast efter att utnämningen blivit klar ordnade studenterna en demonstration utanför Aminoffs lägenhet för att visa sitt stöd för Snellman. Aminoff fick ändå inte länge njuta av sin tjänst eftersom filosofiundervisningen, på Kejsarens order, förbjöds år 1852 i hela riket - filosofin ansågs nämligen vara alltför subversiv. Efter att Nikolaj I dött och Alexander II blivit tronföljare inleddes en allmän liberaliseringsprocess som kulminerade i att Finland, som det enda land i ryska imperiet, fick en riksdag som regelbundet kallades samman. Ett annat tecken på förändring var att Snellman som tidigare missgynnats nu snabbt avancerade. Redan 1856 tilldelades han en professur i filosofi (som man ändå inte ännu vågade benämna filosofi utan som maskerades till en professur i "hodegetik och vetenskapernas system") och blev år 1863 senator. Lite senare adlades Snellman och han var länge politiskt engagerad bl.a. som en av fennomanernas ledare. Till Snellmans största politiska vinster räknas språklagen från år 1861 som jämställde finskan med svenskan, samt etablerandet av en egen valuta som för storfurstendömet innebar en ekonomisk frigöring från Ryssland.

Trots sin oppositionsställning på 1840-talet anslöt Snellman aldrig sig filosofiskt till Hegel-skolans vänster. Hans närmaste bundsförvant bland Tysklands hegelianer var Carl Ludwig Michelet som i ett av sina verk placerade sig själv och Snellman i Hegel-skolans vänstra mitt, *linke Mitte*. Snellman var mycket väl bevandrad i Hegels system och höll mycket ortodoxt fast vid det. Professorstjänsten kom kanske lite för sent eftersom Snellman redan blivit politiskt och samhällseligt engagerad och hans akademiska karriär blev inte särskilt lång trots att hans föreläsningar i samhällsfilosofi, moral och statslära var mycket inflytelserika. Ett annat problem var att Hegels filosofi redan i början av 1850-talet höll på att förlora sin ställning: en alltomfattande spekulativ världsförklaring verkade inte längre trovärdig under en tid då den moderna naturvetenskaperna och tekniken tog stormsteg framåt.

Förändringen sågs redan hos Thiodolf Rein som ärft professuren 1863 och som istället för Hegel hellre stödde sig på den numera bortglömde Herman Lotzes filosofi. Ett ännu klarare avstånd från den hegelianska idealismen ses hos Wilhelm Bolin (1832–1920); en av den finländska filosofins mest intressanta gestalter. Född i St. Petersburg flyttade Bolin på 1850-talet till Helsingfors eftersom det politiska klimatet var liberalare och eftersom det i och med Snellmans professur blev möjligt att idka filosofistudier. Hans influenser kom ändå från ett annat håll – redan som ung blev han vän med Ludwig Feuerbach. Efter att ha disputerat för Snellman om familjens begrepp publicerade Bolin de intressanta avhandlingarna *Leibniz ett förebud till Kant* (1864) och *Undersökning af läran om viljans frihet* (1868); i den senare kritiserar Bolin Kants lära om viljans frihet. Som motvikt försvarar han Spinozas determinism, som enligt Bolin harmoniserar med naturvetenskaperna. Inget av verken refererar direkt till läromästaren Feuerbach men de naturalistiska och materialistiska tendenserna är de samma. Efter att ha förlorat tävlingen om professuren till Rein (som han i ett brev till Feuerbach i ett plötsligt anfall av irritation kallar "en renodlad hegeliansk idisslare"–vilket i själva verket inte var sant). Bolin blev chef för universitetets bibliotek men publicerade ännu 1870–71 en betydelsefull överblick, *Europas statslif I-II*, om den politiska filosofin i Europa från och med 1500-talet. Under senare år

koncentrerade Bolin sig på litteratur, teater och estetik. Samtidigt ansåg han sig ändå efter Feuerbachs död (1852) att värna om dennes minne. År 1891 publicerade han en biografi och i början av 1900-talet, tillsammans med Friedrich Jodl, en ny upplaga av Feuerbachs samlade verk som han även frikostigt stödde ekonomiskt. Bolin var en kosmopolitisk tänkare som förde en omfattande korrespondens med många europeiska filosofer och författare om ämnens som fritänkande, naturalism och även Spinoza. Bolins omfattande samling av efterlämnade manuskript - vilken även innehåller en intressant brevväxling med Feuerbach - förvaras i Helsingfors universitets bibliotek.